

“ALTIPARMAK MEHMED EFENDİ VE ŞERH-İ TELHİS-İ MİFTÂH’INDA ŞERH METODU”

Atabey KILIÇ*

ÖZET

Klâsik dönem Türk edebiyatında, önemli sayılan Arapça ve Farsça çeşitli eserlere tercüme ve şerhler kaleme alınmıştır. Yûsuf bin Ebu Bekr Es-Sekkâkî (Ölm. 1299) tarafından kaleme alınmış olan Miftâh’ul-Ulûm’un üçüncü bölümünde belâgat ilmi ilk kez bugün de kabul edilen “meânî, beyân, bedî” ana başlıklarına ayrılmıştır. Ancak eserin dili bir hayli girift olduğu için anlaşılması zor olmuş, bunun üzerine Kazvîni diye meşhur Celâleddin bin Abdurrahman Hatîb-i Dîmîşk tarafından bu üçüncü bölüm ‘Telhîşü’l-Miftâh fi’l-Me’ânî ve’l-Beyân’ adı ile telhis edilmiş, yani kısaltılmıştır. Altıparmak Mehmed Efendi de bu eseri “Şerh-i Telhîş-i Miftâh” adı altında şerh etmiştir. Bu yazı çerçevesinde Altıparmak Mehmed Efendi’nin eserinde kullandığı şerh metodu hakkında bazı açıklamalarda bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: şerh, belâgat, belâgat şerhi, Telhîsü’l-Miftâh, şerh metodu

THE COMMENTARY METHOD OF ALTIPARMAK MEHMED EFENDİ’S ŞERH-İ TELHİS-İ MİFTÂH

SUMMARY

In Classical Turkish Literature, some of important Arabic and Persian books were translated to Turkish and commentaries were written for them. In Miftâh’ul-Ulûm, which was written by Yûsuf bin Ebu Bekr Es-Sekkâkî (died in 1299), belâgat (rhetorique) was classified to three parts, which are accepted today, called “meânî, beyân, bedî”. But this book’s language is very difficult to understand so Celâleddin bin Abdurrahman Hatîb-i Dîmîşk, who is well known with the name of Kazvîni, third part of the book was summarized called ‘Telhîşü’l-Miftâh fi’l-Me’ânî ve’l-Beyân’. And Altıparmak Mehmed Efendi wrote a commentary for Kazvîni’s book. In this study we try to give some information about the commentary method of Altıparmak Mehmed Efendi’s book.

Key words: commentary, belâgat, (rhetorique), commentary of rhetorique, Telhîsü’l-Miftâh, commentary method

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü KAYSERİ atabeykilig@gmail.com

Asıl adı Mehmed ya da daha doğru söyleyiş ile Muhammed'dir. Kaynaklarda ve kendi eserlerinde ise ismi "Altıparmak Muhammed bin Muhammed eş-Şeyh, Altıparmak Muhammed bin Muhammed bine'l-Çıkrıkçı, Eş-Şeyh Muhammed bin Muhammed Üskübî, Muhammed bin Muhammed Altıparmak el-Üskübî, Üsküplü Muhammed Altıparmak Halvetî, Altıparmak Mehmed, Çıkrıkçı-zâde Efendi" gibi çok çeşitli şekillerde geçmektedir.

Altıparmak Mehmed Efendi'nin ne zaman doğduğuna dair de elimizde kesin bir bilgi yoktur. Babası Mekke ve Medine kadılığı yapmış olan Mehmed Efendi'dir. Mehmed bin Mehmed Üsküp'te tahsiline devam ederken önce Çıkrıkçı-zâde diye tanınmış, daha sonra da ilim âlemince "Altıparmak" lakabıyla tanınmıştır. Eserlerinde isminden "Muhammed bin Muhammed bi-Altıparmak" diye bahsetmesi bu bilgiyi desteklemektedir. İstanbul Üniversitesi Ty. 7282'de kayıtlı bulunan Delâil-i Nübüvve adlı tercüme eserinden öğrendiğimize göre çeşitli hocalardan ders almış, iyice yetiştikten sonra Kur'ân-ı Kerim'i tefsirde tam bir gayret göstermiş, dînî ilimlerin tahsilini Üsküp'te öğrendikten sonra tasavvufta bir şeyhe intisap etme lüzumunu hissederek Bayrâmiyye şeyhlerinden Seyyid Ca'fer Efendi'ye bağlanmıştır. Aynı eserinde anlattığına göre 40 yıla yakın tefsir, hadis-i nebevî ve şer'î ilimlerin zikriyle uğraşmış, Rumeli talebelerine ders vermiş, 30 yıl kadar Arap memleketlerinde tarikat hallerini tezkâr edip yaşlanmıştır. Sittin li-Cevâmî'i'l-Besâtin adlı eserinde de cümle ömrünü ders, tezkir, nakl-i hadis ve tefsire harcadığını belirtmektedir.

Altıparmak Mehmed Efendi, kendi ifadesinin de işaret ettiği üzere tasavvufî tahsilini bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiş, Fatih Camii'nde uzun müddet hadis, tefsir, fıkıh dersleri ve vaazlar vermiştir. Şöhreti gittikçe yayılmış, ardından Kâhire'ye gitmiş, Arap âlimlerinin ve bölge halkının takdirini toplamış, bu arada Bayramiyye şeyhliği de yapmıştır. Hac farizasını yerine getirdikten bir müddet sonra H. 1033/ M. 1623-24'te vefat etmiş, cenazesi büyük bir kalabalık eşliğinde kaldırılarak "Sûk-ı Gâr" mevkiinde yaptırdığı ve bu gün de "Mescidu Altıparmak" diye bilinen câmiin avlusuna defnedilmiştir. Yukarıda verdiğimiz eserlerinden alınma bilgilere göre Altıparmak Mehmed Efendi'nin öldüğünde 80 yaş civarında olduğunu kabul edecek olursak 1540'lı yıllarda doğduğunu tahmin edebiliriz.

Altıparmak Mehmed Efendi'nin şâirliği hakkında elimizdeki tek belge Nüzhet-i Cihân adlı eserinin mukaddimesinde yer alan ve aşağıya iki beytini aldığımız şiirlerdir.

Kār u bārī ‘āqılîñ dā’im haṭā-pūş olmadur

‘Ayb-bîn olmaḫ revādur serverā cāhillere

Dīde-i inşāf ile nāzır olan ehl-i kemāl

Nisbet itmez şeyn ü ğaybı bir nefes kāmillere

Altıparmak Mehmed Efendi'nin bugün elimizde bulunan eserleri şunlardır:

1. Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî:

Molla Miskin diye bilinen Muinüddin Muhammed bin Abdullah el-Ferâhî el-Hırevî (Ölm. 1547)'nin "Meâricü'n-Nübüvve fî-Medâricü'l-Fütüvve" isimli meşhur siyer kitabının tercümesidir. Bu eser mütercimine nisbetle kısaca "Altıparmak" diye bilinir. Altıparmak Peygamberler Tarihi adı altında Latin harfleriyle 1976 yılında basılan eser, Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre H. 1000 ya da 1003 M. 1591/ 1595 yılında tercüme edilmiştir. Eser İstanbul ve Bulak'ta defalarda basılmıştır. Tarih-i Altıparmak diye de şöhret bulmuş olan Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî, Altıparmak Mehmed Efendi'nin kütüphanelerinde en çok rastlanan eseridir. Tespitlerimize göre Türkiye kütüphanelerinde 40 civarında nüshası bulunmaktadır.

2. Nüzhet-i Cihân ve Nâdire-i Zamân (Terceme-i Nigâristân):

Ahmed bin Muhammed bin Abdu'l-Gafûr Gaffârî el-Kazvîni(ölm. 1567)'nin muhtelif devirlere ait eserlerden alınmış bir kıssalar mecmuası olan Nigâristân adlı Farsça İslâm tarihinin tercümesidir. Kütüphanelerimizde 15 civarında nüshası vardır.

3. Terceme-i Sittîn li-Câmi'i'l-Besâtîn (Yûsufnâme):

Tâceddin Cemâleddîn Ebu Bekr Ahmed bin Muhammed bin Zeyd et-Tûsî'nin Yûsuf suresi tefsirinin tercümesidir.

4. Müslümanlığın Hristiyanlıktan Üstünlüğü Hakkında Risâle:

Tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal 998'de kayıtlı yazmanın 236-260. varakları arasındadır.

5. Ahzab Suresi Tefsiri:

Müellif hattı ile tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli 139'da kayıtlıdır. 9 varaklık bir eserdir.

ŞERH-İ TELHÎS-İ MİFTÂH

Yûsuf bin Ebu Bekr Es-Sekkâkî (Ölm. 1299) tarafından kaleme alınmış olan Miftâh'ul-Ulûm'un üçüncü bölümünde belâgat ilmi ilk kez bugün de kabul edilen "meânî, beyân, bedî" ana başlıklarına ayrılmıştır. Ancak eserin dili bir hayli girift olduğu için anlaşılması zor olmuş, bunun üzerine Kazvînî diye meşhur Celâleddin bin Abdurrahman Hatîb-i Dımışk tarafından bu üçüncü bölüm 'Telhîşü'l-Miftâh fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân' adı ile telhis edilmiş, yani kısaltılmıştır. Altıparmak Mehmed Efendi de bu eseri "Şerh-i Telhîş-i Miftâh" adı altında şerh etmiştir. Bir kısım kaynakların verdiği Altıparmak Efendi'nin Mutavvel'i tercüme ettiği, şerh ettiği şeklindeki bilgiler yanlıştır. Şerh-i Telhîş-i Miftâh'ın Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1790'da kayıtlı nüshanın zahriyesinde (vr. 1a) yer alan şu Arapça kayıt bize bu hususta yeterince fikir vermektedir: "Şerhü't-Telhîş li-Hâzreti Mevlânâ el-'azîm Altıparmak Efendi sellemehullâhu te'âlâ mine'l-âfâti ve'l-âhâti ve neffe'ahullâhu bi-tûli hayâtihi Allâhumme tavvil 'omrehû bi-câhi Muhammedin ve âlihi şallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem. Allâhummerzî 'anhû ve arzihî/ Allâhu teâlâ kendisini âfetlerden ve belâlardan korusun, hayatının uzunluğu ile menfaat bulsun. Efendimiz Altıparmak Efendi'nin Telhîs Şerhi. Allahım, Hz. Muhammed ve yakınlarının makamıyla Altıparmak Efendi'nin ömrünü uzat. Allahım ondan ben razı oldum, sen de razı ol." cümlesi bu ibarenin yazıldığı sırada Altıparmak Efendi'nin hayatta olduğuna işaret etmektedir. Bu da gösteriyor ki, daha Altıparmak sağ iken eseri Şerh-i Telhîs olarak biliniyordu.

Altıparmak Mehmed Efendi'nin Telhis Şerhi'nin bilebildiğimiz kadarıyla iki nüshası bulunmaktadır.

1. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4534. Terceme-i Telhîş-i Miftâh olarak kayıtlıdır. H. 1044/M. 1634-35'te istinsah edilmiştir.

2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1790. Az önce aktardığımız zahriye kaydından dolayı daha müellif hayatta iken çoğaltıldığını düşündüğümüz bu nüshanın birkaç yerinde "şahh" kaydının bulunması daha güvenilir olacağı kanaatini uyandırmaktadır.

Bizim bu çalışma ile amacımız eser ve muhtevası hakkında etraflı bilgi vermek olmadığından asıl maksadımız olan şerh yöntemi üzerinde duracağız. Bunu yaparken Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan nüshadan istifade edeceğiz. Esere besmele ile başlayan şârih, ardından klâsik tertibe uyarak hamdele salvele fasıllarını edâ eder ve sebep-i telif kısmında "aşhâb-ı şafâ ve hullân-ı vefâ"nın ... fenn-i me'ânide Telhîş'a dahı Türkî şerh ola şevâb-ı 'azîm hâşıl olur idi zîrâ i'câz-ı Qur'ân-ı 'azîme vuşul müyesser

olmaz illā ‘ilm-i me‘ānī taḥṣīl itmek ile hem Qur‘ān-ı ‘azīme hīzmet ve hem aşḥāb-ı taḥṣīle himmet ü ‘azīm minnet olurıdı” ifadelerini makul görüp şerhe başladığını belirtir. Altıparmak Mehmed Efendi sözü daha fazla uzatmadan şerhe başlar. Eserdeki şerh metodu hakkında sadece ilk iki ibarenin nasıl açıklandığına bakmak bile bize yeterli bilgi verecektir:

“*Bismillāhi’r-Raḥmāni’r-Raḥīm el-ḥamdü lillāhi ‘alā mā en‘ame.*¹

Muşannif raḥimehullāh bismillāh ile teyemmün idüp ḥamdeleyi ta‘qīb itdi üzerine vācib olan eşyānıñ ba‘zısınıñ kazā murād itdi ki istiḥkāk-ı zātı ile Vācib-i te‘ālā ḥamde müsteḥakḥ olduğundan mā‘adā in‘āmından ötüri ḥamde müsteḥakḥdur ki āṣār-ı in‘āmından biri te‘līf-i kitāba ḳudret ü delāletdür ya‘nī cins-i ḥamd Allāhu te‘ālāya muḥtaṣṣdur in‘āmı üzerine. [2b] ḥamd luḡatde muḥtaṣṣ medḥdür ıṣtılāḥatda hüve’l-vaṣfu bi’l-lisāni ‘ale’l-cemīli sivāi ta‘alluḳi bi’n-ni‘meti evlā ya‘nī ḥamd lisān ile cemīl üzerine vaṣfdur gerek ni‘mete te‘alluḳ itsün gerek itmesün hüve’l-vaṣfu cins menzilesindedür bi’l-lisāni cinān ile ve erkānıla olan şükri iḥrāk ider bi’l-cemīl zemmi iḥrāk ider ve cemīlden murād cemīl-i iḥtiyārīdür midḥatü’l-lü’lū’i li-ṣafā’ihi² emsāline ḥamd dimezler ve ‘alā ḳaṣḍi’t-ta‘zīm muraddur istiḥzā ve siḥriyyeden iḥtirāz için sivāi ta‘alluḳi bi’n-ni‘me evlā lisān ile olan şükri iḥrāk ider eş-şükru hüve fi‘lün yetenebbe’e ‘an ta‘zīmi’l-mün‘imi li-kevnihī mün‘imen sivā kāne bi’l-lisāni ev bi’l-erkāni ev bi’l-cināni ya‘nī şükr bir fi‘ldür ki mün‘imiñ ta‘zīmīni iş‘ār ider mün‘im olduğundan ötüri gerek lisānıla ve gerek erkānıla ve gerek cinānıla pes ḥamdüñ mevrīdi ḥāṣṣ oldı ki lisāndur ancaḳ müte‘allıḳı ‘āmm oldı ni‘met ve ḡayrı şükr mevrīdi ‘āmm oldı ki lisān ve erkān ve cināndur müte‘allıḳı ḥāṣṣ oldı ki ni‘metdür ancaḳ tenbīh şükri ta‘rīf itmeden bu maḳāmda iki fā’ide vardur biri ḥamdüñ mefhūmı ol sebep ile ziyāde vāziḥ olur biri daḥı envā’-ı medḥden ḥamd iḥtiyār olundığı zāhir olur ki re’sü’s-senā’i el-ḥamdü³ zīrā mevrīdi eşref-i a’zā oldı ḥāṣṣaten ve müte‘allıḳı ‘āmm oldı ve āḡāḥ ol ki o bi’l-cinān didigümüz māni‘atü’l-cem’ degüldür belki māni‘atü’l-ḥulüvvdür zīrā her cināna muḥābaḳat ve i’tikād şartdur ve ḥamddeki lām cins içündür zīrā lām ḥaḳīḳat için mevzū’dur istiḡrāka delāletine delīl lāzımdur ḥuṣūṣan maṣādırda olan ḥarf-i ta‘rīfden tebādür iden cinsdür ve maḳām-ı ḥamd olmaḡın ḥamd taḳdīm [3a] olundı egerçi lafzatullāh zātına nazar ile taḳdīm olunmaḳ enseb idi belāḡatda maḳāma ri‘āyet olundı anuñçün taḳdīm iderler Allāh vācibü’l-vücūdün zātınun ismidür Müstecmi’-i şifātudur ḥamde istiḥkāk-ı zātı olduğına binā’en elḥamdülillāh didi elḥamdü

¹ Verdiği nimetten dolayı Allah’a hamd olsun.

² İncinin övgüsü saflığı sebebiyledir.

³ Senānın başı hamddir.

li'l-hâliki ev li'r-rezzâki⁴ yâhud gayrı ism esmâ ef'âlden yâ esmâ-i şifâtdan ihtiyâr itmedi ve dağı hamdün bir vaşfa ihtişâşî tevehhüm olunmasun 'alâ mâ en'amedeki mâ maşdariyyedür mevşüle degüldür zîrâ lafzen hem ma'nen rekâket lâzım olur lafzen taqdîr-i zamîre muhtâc olur 'alâ mâ en'ame gibi zîrâ mevşüle râci' zamîr yokdur ve ma'nâ bir in'âm-ı taqdîrî lâzım olur zîrâ enfes-i ni'met üzerine hamd mülâyim olmaz ol ni'metün in'âmı üzerine hamd olunmak zâhirdür ve 'alleme mine'l-beyâni mâlem na'lem⁵ 'alâ mâ en'ameye ma'fûfdur ya'nî Allâhu te'âlâya hamd maşşûşdur 'ale'l-ıtlâk in'âmı üzerine ve bilmedüğimizi beyândan ta'lîmi üzerine 'atf-ı hâşş 'ale'l-âmdur ni'met-i beyânî ta'zîm için ve berâ'at-i istihlâl ri'âyeti için âgâh ol ki ta'lîm-i beyân ni'met-i 'azîmedür zîrâ beyândan murâd nuṭṭ-ı faşîhdür ki zamîrine olanı izhârdur nev'-i insân buña katı muhtâcdur zîrâ medenî bi't-ṭab'dur ya'nî bir yerde olmaları üzere halk olunmuşdur tâ kim beḳâ-yı nev'leri mümkün ola pes murâd itdükleri eşyâyı biri birine bildirmek söylemek ile olur işâretle muḡayyebât ve me'ânî şarf-ı tefhîm olunmaz kitâbetde meşakḳat-i 'azîme vardur Ḥaḳ te'âlâ luṭfundan nuṭṭı ta'lîm itdi ve ma'lûm olsun ki berâ'at-i istihlâl kelâmîñ evveli eşnâsında olan maḳşûda işâret itmekdür bu 'ilm çünkim 'ilm-i beyân ile müsemâdur şadr-ı kitâbetde beyân-ı zikri münâsib oldi mine'l-beyâni mâ lem na'lemdeki mâ-yı beyândur ihtimâm için ve ri'âyet-i sec' için taqdîm olundı."⁶

Görüldüğü üzere Telhîs-i Miftâh'ın "*Bismillâhi'r-Raḡmâni'r-Raḡîm el-ḡamdü lillâhi 'alâ mâ en'ame.*"⁷ şeklindeki besmele ve hamdele kısımları Altıparmak Mehmed Efendi tarafından klâsik bir şerhte beklediğimiz birçok özelliği içerecek şekilde açıklanmıştır. Besmele hiç izah edilmezken hamdele kısmındaki "ḡamd" kelimesi uzun uzadıya anlatılmıştır. Özellikle hamd ile şükr arasındaki farkın belirtilmesi dikkat çekicidir. Çoğu şerhte göz ardı edildiğini gördüğümüz bu ayrım Altıparmak Mehmed Efendi'ye göre hamdin şükrdan daha özel olduğunu bildirmek için gereklidir. Şârihin tek bir kelimeyi bile açıklarken Arapça lûgat ve ıstılah karşılıklarını, bunların da Türkçelerini kelime kelime tercüme ederek verdiğini görmekteyiz. Eserin tamamında gördüğümüz bu mükemmel tercüme üslubu şerh eserlerinin ancak ciddi sayılabilecek bir kısmında bulunan bir özelliktir. Şârih, aslında okuyucunun karşısında bulunan bir müfessir veya vâiz edasını taşımaktadır. Altıparmak

⁴ Hamd halk eden ve rızık veren Allah'a mahsustur.

⁵ Allah bize beyan ilminden bilmediğimiz şeyleri öğretti.

⁶ Atabey Kılıç, Üskübî'nin Şerh-i Telhîs'i, (basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir 1990, s. 37-39.

⁷ Verdiği nimetten dolayı Allah'a hamd olsun.

Efendi'nin ömrünün önemli bir kısmının tefsirle vaazla geçtiğini bildiğimiz için bu hususa özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Bilhassa Kur'an-ı Kerim tefsirlerinin metin şerhine dair eserlere zemin hazırladığı, hatta onlara örnek olduğu hepimizin malumudur.

Mehmed Efendi'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ındaki belirgin özellikleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Öncelikle şerh edilecek olan Arapça metin son derece sağlam bir şekilde Türkçeye çevrilmiştir.

2. Tercüme edilen bütün metin değil, şârihin önemli gördüğü bazı ibare veya kelimeler şerh edilmiştir. Bu şerh bazı kelime veya ibarelerde çok uzun olabildiği gibi bir kısmında da bir iki kelimelik bir izah yeterli görülmüştür.

3. Şerhte örnek olarak sıklıkla ayet ve hadislerden, kelâm-ı kibâr kabîli ibarelerden istifade edilmiştir.

4. Şerh için kelimelerin lûgat ve ıstılah anlamları da Arapça verilmiş, sonra bunlar özenli bir şekilde tercüme edilerek izah edilmiştir. Fakat eser boyunca şârih bize hangi sözlükleri kullandığını bildirmemektedir.

5. İzah ettiği bir kısım meseleler için İbni Hâcib'in Kâfiyesi gibi bazı eserleri, Ferezdak, Ebû Tayyib, İbni Bâbek, Câhiz gibi bir kısım şahsiyetleri delil göstermiştir.

6. Çoğu zaman şerh için kullanılan Arapça ibare ve cümleler de uzun uzadıya izah edilmiş, hatta içlerinde bulunan gramer özellikleri bile açıklanmıştır. Eser bu bakımdan da değer taşımaktadır.

Netice itibarıyla 17. yy. ilk çeyreğinde vefat eden Altıparmak Mehmed Efendi'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ı, şu anki bilgilerimize göre, belâgat ilmi için son derece önemli bir eser olup Osmanlı medreselerinde asırlarca temel ders kitabı olarak okutulmuş bulunan Telhîs-i Miftâh'a yapılmış ilk şerhlerdendir. Eser Türk edebiyatı tarihi için hem belâgat ilminin Anadolu sahasında yaygınlaşması hem de şerh geleneğinin oluşumu açısından çok önemli bir noktada bulunmaktadır. Bize göre, belâgat kitaplarının ve şerh eserlerinin metinleri bir an evvel ilmî usullerle neşredilip gün ışığına çıkarılmalı, ayrıca gelişim çizgisinin iyice belirlenebilmesi için bunların birbirleriyle mukayesesi yapılmalıdır. Son olarak yapılacak en önemli çalışma ise, hâlâ bir metni anlamak için elinde yeterli sözlüğü bile bulunmayan araştırmacıların hizmetine sunulmak üzere bunların sözlüklerinin mutlaka çıkarılmasıdır. Zannediyoruz ki, edebiyat araştırmalarımızda artık belâgat

terimleri sözlüğü, şerh terimleri sözlüğü ve manzum sözlükler sözlüğü gibi yeni ve belki de en faydalı olacak olan temel müracaat eserlerinin inşâsı vakti gelmiştir.